

בני מוריס (מאנגלית: יעקב שרת) קורבנות תולדות הסכסוך הציוני-ערבי
1881–2001. תל-אביב: עם עובד, ספריית אופקים. 2004. 766 עמודים.

יגיל לוי*

"ההיסטוריה החדשה היא אחד מסימני ההתבגרות של ישראל... מה שנכתב כעת על עברה של ישראל מספק, כך נדמה, מבט מאוזן ויותר 'אמיתי' על ההיסטוריה של הארץ ממה שהוצע עד עתה, ואולי יוכל, באופן כלשהו, לשרת את השלום והפיוס בין שני השבטים הנצים על הארץ הזאת." כך שרטט בני מוריס, במאמרו הידוע בכתב העת *Tikkun*, בשנת 1988, את גבולות ההיסטוריוגרפיה החדשה של הסכסוך הישראלי-ערבי ואת תרומתה.¹ בספרו קורבנות, דומה שכמעט לא נותר דבר ממסר יומרני זה של מוריס ומניצני ביטויו בעבודותיו החלוציות על מלחמת 1948 ועל מלחמת סיני.

ספרו של מוריס (שהוא תרגום עברי מעודכן לספר המקורי *Righteous Victims*) סוקר את תולדות הסכסוך הישראלי-ערבי על גלגוליו השונים, מן העלייה הראשונה עד אינתיפאדת אל-אקצה. המחבר, בתרגומו הרהוט של יעקב שרת, מביא לפני הקורא תיאור מפורט של המהלכים המדיניים והצבאיים של הסכסוך ההיסטורי, מתוך מיקוד בצד הישראלי. מבחינה זו מספק מוריס עבודה מרשימה, המשרתת את הלימוד הבסיסי של כרוניקת הסכסוך. לפי מוריס, היה זה ביסודו סכסוך בין התנועה הציונית "הקולוניזטורית ושוחרת התפשטות" (אם כי בדגם שונה מזה של הקולוניאליזם האירופי), המסיטה את מבטה מגורלה של האוכלוסייה הפלסטינית הילידית וממאווייה, לבין הפלסטינים, שניסו בלא הצלחה אך גם בלא תבונה מדינית, לבלום את ההתפשטות הציונית. כך נהפכו שני הצדדים לקורבנות של מעגלי אלימות הדדיים ובלתי נשלטים.

תיאור הכרוניקה של הסכסוך הוא תרומתו העיקרית של הספר, תרומה שהיא בעלת ערך רב כשלעצמה, שכן היא ראשונית ברוחב יריעתה ובמידת הפירוט שהיא מציעה. עם זאת, קורבנות הוא ספר נטול תזה. אין הוא מנסה לפענח את סוד האלימות הבין-קהילתית ההיסטורית ולהציע לו הסבר שיטתי, הקושר את שורשי הסכסוך עם אופני התנהלותו והזנתו המתמשכים, בפרט לנוכח התגודתיות של מלחמה ושלום המאפיינת אותו בעשרים וחמש השנים האחרונות. לשיטתו של מוריס, ההיסטוריה של הסכסוך אינה אלא אוסף של מקטעים, שלמעט תכונות אופייניות והקבועות של הצדדים, אין בה שיטתיות כלשהי הקוראת לפענוח מתוך הסתכלות פנורמית.

חוסר האחידות הניתוחית מאפיין את הספר. הפרקים המעניינים יותר, אך החדשניים פחות, הם אלה העוסקים במלחמת 1948 ובמלחמת סיני, ולא בכדי. הדיון במלחמות אלה נסמך על ספריו החלוציים של מוריס, שבהם קרא תיגר על המוסכמות שקנו להן אחיזה בשיח ההיסטוריוגרפי הציוני, כדוגמת אחריותה של ישראל להיווצרותה של בעיית הפליטים במלחמת 1948, וכיצד המשך התמודדותה של ישראל עם בעיית הפליטים, שנהפכו

* האוניברסיטה הפתוחה

1. המובאה לקוחה מתוך התרגום העברי של המאמר: "ההיסטוריוגרפיה החדשה: ישראל פוגשת את עברה". מתוך: תיקון טעות - יהודים וערבים בארץ-ישראל, 1936–1956. תל-אביב: עם עובד, 2000, ע' 41.

ל"מסתננים" לאחר המלחמה, הוליד את היוזמה הישראלית של מלחמת סיני.² טיעוניו של מוריס בספרים אלה הושתתו על מחקר ארכיוני יסודי. אך לא רק הנגישות למידע הולידה גישה ביקורתית, אלא, בראש ובראשונה, המחויבות חסרת הפניות לדיסציפלינה ההיסטורית, ולא עוד מחויבות אידאולוגית-לאומית, כפי שהעיד מוריס על עצמו ועל עמיתיו "ההיסטוריונים החדשים" במאמר ב-"*Tikkun*".

אך מסתבר כי הגישה הפוויטיביסטית, לא זו בלבד שהיא מוליכה את גישת החוקר, אלא, למרבה האבסורד, היא אף תוחמת את גבולות חדשנותו. לבד מהדיון בפרקים היסטוריים אלה, תיאוריו של מוריס את התהליכים האחרים, ובעיקר את נסיבות פריצתן של מלחמות ששת הימים ומלחמת אוקטובר ואת שורשי האלימות המתחדשת הישראלית-פלסטינית משנות השמונים, לוקים בהיעדר משווע של חדשנות כלשהי. מוריס פשוט הולך בתלמים שחרשו חוקרים קודמים, חלקם מושאי ביקורתו (העקרונית לפחות) בעבודותיו הקודמות. בהיעדר עבודה ארכיונית, התאיידה גם היכולת לחקש, לשיטתו של מוריס. כל שנותר הוא להסתמך על מקורות משניים, לאו דווקא רוויזיוניסטיים, וכמובן לייחס משקל כבד להצהרותיהם של המדינאים עצמם. אך גם אם הניתוק מהארכיון מקשה על חדשנות עובדתית, הרי שעדיין יכול מוריס לנצל את ההודמנות להתבוננות כוללת (המתבקשת ממנו בשלב זה של התבגרות הכתיבה ההיסטורית בישראל), אשר תשזור את המהלכים ההיסטוריים לכדי טיעון-על מפענת. ובאותה מידה הוא יכול לפחות להציג שאלות חקרניות, החותרות למיפוייה של המשכיות בהתנהגות הישראלית מהשנים 1947-1956 עד תקופות מאוחרות יותר, או מניחות יסוד מושכל לאיתור נקודות בקטיעתה, אם ישנן כאלה.

אלא שגם במידע הנגיש לא נעשה שימוש ראוי. בספרו מלחמות הגבול, שעסק בהסלמה אשר הובילה למלחמת סיני יוזמת-ישראל, מוריס מציג את החלופות המדיניות הזמינות בארסנל המדינאות הישראלית, חוץ מן החלופות הצבאיות. חלופות אלה מצאו את ביטוין המעשי, ולא רק התאורטי, בתגובות למסרים מתונים ששודרו ממדינות ערב ובשיח הפוליטי באותו שלב היסטורי, בעיקר במעגל המצומצם של האליטה השלטונית (כדוגמת העימות בן-גוריון-שרת). זוהי גישה הפוסעת פסיעה משמעותית לקראת "היסטוריה של אלטרנטיבות", שאינה מקבלת את מהלך האירועים כבלתי נמנע, ומבקשת לראות בו רק תוצאה אפשרית אחת מני כמה.³ גישה ניתוחית זו אינה משרתת את מוריס בקורבנות. הוויכוחים ממוקדי-החלופות והדילמות האסטרטגיות, אם בתנועה הציונית של טרום-המדינה ואם בהנהגת המדינה למן הקמתה ועד מהלכי ההסלמה של אינתיפדת אל-אקצה, כמעט אינם משתקפים בספר, ודווקא במסגרת דיון המזמין חקרנות של נתיבים היסטוריים חליפיים. גירעון ניתוחי זה אינו צומח כחלל ריק. לבד מן האדיקות הפוויטיביסטית, המקשה על התמודדות עם תרחישים היפותטיים, שורשי הגירעון נעוצים, בחלקם לפחות, בעצם המתודולוגיה שהמחבר עצמו מדווח עליה בפתח הספר, כלומר, "הספר מתמקד ברכיבי הסכסוך במישור המדיני ובמישור הצבאי, שכן אלה נראים מכריעים בעינינו... גישתי הושתתה על שלילת הקביעה 'אין מדיניות חוץ - יש רק מדיניות פנים'" (ע' 13, ההדגשה הוספה).

2. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1949. תל-אביב: עם עובד, 1991; מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956. תל-אביב: עם עובד, 1996.
3. אילן פפה (1993). "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948". תיאוריה וביקורת, 3, 108.

כך, בלא פריסה רחבה ומנומקת של מתודולוגיה מחקרית ותיקופה ביחס להסברים חליפיים, מוריס מבטל בהיגף קולמוס תשתית מחקרית מפותחת, המתמודדת עם מקורות הסכסוך, לפחות מהצד הישראלי.

למפגש המתועד, שהתרחש מראשית שנות התשעים, בין "היסטוריונים חדשים" לבין "סוציולוגים ביקורתיים" היה חותם של הפריה הדדית. עבודותיו החלוציות של מוריס היו מרכזיות בתהליך אינטלקטואלי זה. הסוציולוגיה הביקורתית, ממש כמו רעותה ההיסטוריונית, ביקשה להתנער ממוסכמות אשר קיבלו את מצב הסכסוך הישראלי-ערבי כנקודת מוצא מחקרית. זו הטילה צל כבד על המאמץ לברר את שורשי הסכסוך מתוך זיקה למבנה העוצמה החברתי-פוליטי שהתהווה בישראל, בעידן המדינה ואף לפניו. בניסיונם זה עשו הסוציולוגים שימוש במידע היסטורי נגיש, ובכך תרמו למחקר ההיסטורי ולא רק לתאוריה הסוציולוגית.

מוריס מתעלם מהתשתית הסוציולוגית של המחקר ההיסטורי בשיטתיות כמעט מופגנת. תובנות מפותחות אינן משתלבות בדיונו ההיסטורי ואינן תורמות לו. גם אם בחר להימנע מדיון עומק, היה יכול לפחות לכלול הערות שוליים מפורטות, שהיו מפנות את הקורא להסברים הסוציולוגיים, החדשים והישנים, באשר למקורות הסכסוך.

עם התובנות שהסברים אלה מספקים נמנים, בין היתר, המאבק המתמשך על עיצוב שוק העבודה המפולח והשליטה בו, כתשתית מסכסכת ברמה הבין-קהילתית; תפקיד השליטה המוסדית היהודית על יבוא ההון ועל הקרקע בהתהוות מבנה העוצמה המעמדי והקרנתו על ניהול הסכסוך; התפתחות מנגנוני השליטה הפוליטית המדינתיים (והטרומדינתיים) מתוך דינמיקה של ניהול סכסוך; ההקרנה ההדדית בין דינמיקת הניהול של הסכסוך לבין התהוותו של מערך סמלים תרבותיים קשורי סכסוך, הבנויים ומבנים בו-זמנית את הסולם הריבוי של החברה בישראל; המבנה הפוליטי-כלכלי, אשר שזורות בו תחרות לצד חבירה של מנגנוני עוצמה (כדוגמת ההסתדרות, המפלגות, הצבא, התאגידים העסקיים והמדינה עצמה), מבנה המוקרן ומקרין בו-זמנית על אופני הניהול של הסכסוך; ועוד ועוד. הדיון בכל אלה עשוי לתרום לעבודה המציעה מבט כולל על הסכסוך ומבקשת לא רק להאיר את אשר התרחש אלא גם לשאול "מדוע", כקריאתו של המחבר עצמו (ע' 13).

סכסוך אלים אכן משתקף בפוליטיקה, בדיפלומטיה ובסדה הקרב, אך זוהי השתקפות בלבד, והמנגנונים המעצבים אותה נמצאים במתחמים אחרים, שמוריס מתעלם מהם. אולי הדבקות הפוזיטיביסטית של מוריס מרחיקה אותו ממחקר פורץ דרך, אך התוצאה נותרת בעינה – ספר תיאורי, שאינו מקדם את הבנת הסכסוך, למרות תרומתו החשובה בהצגה של כרוניקה מדויקת ומפורטת של כלל התקופה.

אך לא רק כבליו של הפוזיטיביזם ממלאים תפקיד. גם הניתוח, ההולך ומתדרד לאחור העיסוק במלחמת סיני, מוביל למסקנות פוליטיות שמרניות בהתייחסות לאינתיפדת אל-אקצה. בניגוד למשתקף בהופעותיו הפומביות של מוריס, השקפותיו אינן מעידות בהכרח על כך שנהפך מהיסטוריון ביקורתי להיסטוריון שמרן, המקבל את העמדה הישראלית כמעט כמות שהיא. מכתבתו ההיסטורית הרחבה עולות, לכאורה, כמה מסקנות: (א) קיימת אצל הפלסטינים מסורת מתמשכת של חוסר תבונה והחמצת הזדמנויות גם לנוכח נדיבות יחסית ישראלית; (ב) מלאכתו של היסטוריון נסמכת על עדויותיהם של עושי ההיסטוריה, קרי המדינאים ומפקדי הצבא; (ג) מבנה העוצמה החברתי-פוליטי אינו ממלא תפקיד בהתרחשויות הפוליטיות-צבאיות, אלא לכל היותר משמש להן רקע בלתי מוחשי;

(ד) הדילמות של המדינאים עצמם הן משניות בחשיבותן לעומת הנתיב הנבחר על-ידי הקבוצה המובילה. אם נקבל את כל המסקנות הללו, הרי כל שנתר להיסטוריון, המנתח את מהלכי האינתיפאדה בשנים 2000-2003, הוא להפנים את העמדה הישראלית. ולא סתם כך, אלא בעיקר זו שיצאה מבית מדרשו של אהוד ברק, שעמו כתב מוריס מסמך משותף, התולה בצד הפלסטיני את עיקר האחריות לעצם פרוץ ההתנגשויות ולהסלמתן. מוריס אינו מציע בספרו בירור מעמיק של מסקנה זו.

לפיכך, אין לפנינו התגלות חדשה של מוריס, הקוטע רציפות ניתוחית בהסתכלותו מהעבר אל ההווה. קורבנות מפגיש אותנו, ככל הנראה, עם היסטוריון הכותב על העבר מתוך הסתכלותו על ההווה, ומנסה ליצור ביניהם חיבור כלשהו. זוהי תופעה שאינה חריגה, מכיוון שהקשרים פוליטיים ותרבותיים השפיעו מאז ומתמיד על הכתיבה ההיסטורית, אם במוצהר ובמודע ואם לאו, ממש כבמקרה זה. אך תופעה זו פוגעת במחקר ההיסטורי, ויתרה מזאת, גם "השלום והפיוס בין השבטים הנצים" לא יוצא נשכר ממנה.